

Одержано 9.09.91

В этом, заключительном разделе однотомника автор освещает события послевоенной и современной истории Украины: восстановительные процессы в условиях сталинского тоталитарного режима, осуществление в республике хрущевских реформ при кратковременной «оттепели», события двух долгих десятилетий брежневского застоя и, наконец, успехи и провалы перестроечного времени.

Новий погляд на проблему

Ю. О. Курносів (Київ)

Насилля — головний аргумент більшовизму*

В статті розглядається марксистсько-ленінське ставлення до насильницьких дій у політиці, аналізується використання керівними колами Комуністичної партії насилля як головного аргумента своєї політики щодо існуючих верств населення, колег по революційній боротьбі, а головне — значної частини комуністів та мільйонних мас співгромадян. Акцентується увага на поступовому зростанні опору насильству, всезаборонству, обмеженню прав і свобод людини.

Сьогодні ми майже вільно гортаємо все нові й нові сторінки вітчизняної історії. Одні з них відкриваються нами самими, інші — зарубіжними авторами. А в результаті відбувається процес переосмислювання історичного минулого, в якому чільне місце посідає таке суто російське явище, що виросло із марксизму, як більшовизм з притаманними йому агресивними догматами, позбавленими норм загальноприйнятої моралі, практично повним ігноруванням законів природи і насамперед несамовитим прагненням до влади.

Більшовизм — це система поглядів і цінностей, основана на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень. Вона знаходила вияв як у діяльності керівної верхівки Комуністичної партії, починаючи з часів Леніна і Сталіна, так і багатьох нинішніх партійних функціонерів вищої, середньої і нижчої ланок.

Спроба з позицій сучасного стану розвитку історичної науки бодай коротко окреслити насильницькі діяння більшовиків впродовж кількох десятиріч їх перебування біля керма влади становить зміст даної статті.

Протягом майже всієї історії розвитку людського суспільства докорінні зрушення і перетворення, які відбувалися в ньому, а також будь-які непорозуміння, незгоди чи спірні питання вирішувалися двома способами: насильницьким, часто із застосуванням зброї, або мирним, шляхом переговорів, пошуком взаємоприйнятних рішень, що задовольняли обидві сторони.

Марксисти вважали за доцільне використання обох способів улагодження соціальних потрясінь та розв'язання суспільних конфліктів, щоправда віддаючи все ж перевагу першому. Маркс і Енгельс на початковому етапі своєї теоретичної і практичної діяльності виходили з того, що для визволення пролетаріату від соціального гноблення, для перебудови суспільства на засадах справедливості необхідна насиль-

* Друкується в порядку обговорення.

ствена світова революція. Маркс був чи не єдиним філософом в історії людства, який проголошував, що зброя критики не може замінити критики зброєю, водночас заявляючи, що матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою¹.

Марксова теорія класової боротьби на практиці означає, по суті, не що інше, як широке використання насилля. «Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри,— писали Маркс і Енгельс у «Маніфесті комуністичної партії». — Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені тільки насильственным поваленням всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією»².

Енгельс залишив різке визначення поняття «революція», до здійснення якої вони з Марксом закликали пролетаріат. «Революція, — писав він, — є, безперечно, найбільш авторитарна річ, яка тільки можлива. Революція є акт, в якому частина населення нав'язує свою волю другій частині за допомогою рушниць, штиків і гармат, тобто засобів надзвичайно авторитарних. І якщо перемігша партія не хоче втратити плоди своїх зусиль, вона повинна вдержувати своє панування за допомогою того страху, що його викликає у реакціонерів її зброя»³.

Ідеї насильства при розв'язанні соціальних проблем знаходили своїх прибічників і в тогочасній Росії, насамперед серед представників її радикально настроєної інтелігенції і багатьох революційних демократів. Зокрема, до сокири закликав Русь М. Г. Чернишевський. Оспілював застосування «довгих ножів» проти ляхів Т. Г. Шевченко. Земля рухається страшенно тихо, треба її підштовхувати, твердив революційний народник А. І. Желябов. І вони її підштовхували з допомогою динаміту й револьвера, здійснюючи терористичні акти проти сановних осіб. Цим самим народовольці торували криваву дорогу російському суспільству.

Розробку своїх теоретичних положень Маркс закінчив тоді, коли у суспільстві вже відбулися помітні зміни порівняно з серединою XIX ст., тому вони не повністю відповідали новим реаліям життя. Політичними угрупованнями, трудящими масами оволодівали також інші ідеї*. Так, наприкінці XIX—на початку XX ст. у робітничому русі, у програмах і діяльності соціал-демократичних партій, що виникали, став переважати парламентський шлях творення нового суспільства. До реальної оцінки цього шляху наприкінці свого життя прийшов і Енгельс, хоча ще в 1889 р. зазначав, що для нього «...як революціонера придатний всякий засіб, що веде до мети, як найбільш насильствений, так і той, що здається найбільш мирним»⁴.

У Росії марксистські розробки теорії світової революції знайшли переконаних прибічників. Один з них, говорячи про методи індивідуального терору, спочатку зазначав, що «ми підемо іншим шляхом». Але, на жаль, згодом він змінив свою позицію. І останній генеральний секретар ЦК КПРС на останньому пленумі ЦК своєї партії змушений був визнати, що у XIX і на початку XX ст. можливість перетворення суспільства на справедливих засадах пов'язувалася прихильниками соціалізму головним чином з насильственным переворотом, встановленням диктатури пролетаріату, з класовою боротьбою, що приводила до ліквідації ворожих класів⁵.

¹ Див.: Маркс К. До критики гегелівської філософії права: Вступ // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 391.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії // Там же.— Т. 4.— С. 441.

³ Енгельс Ф. Про авторитет // Там же.— Т. 18.— С. 295.

* Так, соціалістична ідея, що зародилася на Заході, почала зазнавати там «буржуазної» трансформації, плідність якої згодом підтвердила реальне життя.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 260.

⁵ Рад. Україна.— 1991.— 27 лип.

Всупереч позиції багатьох видатних російських соціал-демократів — Г. В. Плеханова, Ю. И. Мартова та інших — В. І. Ленін формував партію особливого типу — з жорстокою дисципліною, по суті, воєнізованою структурою, партію, яка була б здатна революційним, насильственим, авторитарним шляхом захопити владу. У цьому питанні він був непримиренним опонентом усіх течій, що існували в російському суспільно-політичному житті. Більше того, з нечуваною для інтелігенції того часу люттю Ленін критикував тих, хто не поділяв його точку зору. Зокрема, він різко виступав проти еліти російської культури і філософії — М. О. Бердяєва, П. Б. Струве, С. М. Булгакова та інших, які заперечували класову боротьбу як головну рушійну силу прогресу, відкидали ідею соціальної революції, вважаючи її згубною для суспільства. Їх точка зору, вироблена на основі аналізу досвіду революції 1905—1907 рр., під час якої лише частково виявилися нічим не стримувани негідні пристрасті, знайшла відображення в збірнику статей про російську інтелігенцію «Вехи», виданому у Москві в 1909 р.

У відповідь на вихід у світ цієї книги Ленін написав статтю «Про «Вехи», в якій звинуватив її авторів у ренегатстві, у тому, що вони вивольний рух обливають помями тощо⁶.

Гострі суперечки з цих проблем В. І. Леніну довелося вести і з частиною своїх товаришів по партії, які пройшли через тюрми й заслання, царську каторгу. Вони навіть у переддень Жовтневого повстання висловлювали сумнів у правильності обраного Леніним насильственного шляху оволодіння владою в країні, а деякі — виступали проти. Та й делегати II Всеросійського з'їзду Рад надали владу Раднаркому тимчасово, до скликання Установчих зборів. До речі, проект постанови з'їзду про це написав сам Ленін⁷. Однак менше ніж через добу після їх відкриття, рано-вранці 6 січня 1918 р., виконуючи рішення Раднаркому, вірний йому озброєний загін розігнав обраний народом парламент країни за те, що він відмовився визнати декрети II Всеросійського з'їзду Рад. Як відомо, більшовики становили меншість в Установчих зборах*.

Марксистсько-ленінські ідеологи визнавали справедливим і доцільним використання насильницьких методів не тільки у класовій боротьбі, а й при побудові «світлого майбутнього». Таких позицій (з різними відтінками) дотримувалося чимало ревних прибічників більшовизму — в першу чергу Ленін, Сталін, Троцький та ін. **. Саме за їх директивами від більшовицьких багнетів загинула перша українська держава — Українська Народна Республіка, яка проголосила загальнодемократичні гасла. Таким же шляхом було придушено визвольну боротьбу українського народу.

Соціалістичне вчення відображає віковічні прагнення людства до свободи і особистого щастя. У марксистській інтерпретації воно полони-

⁶ Див.: Ленін В. І. Про «Вехи» // Повне збір. творів. — Т. 19. — С. 161. Ті ж автори у квітні — липні 1918 р. підготували інший збірник — «Из глубины» (що-правда, заборонений), в якому по свіжих слідах жовтневого перевороту показали його наслідки і тенденції (насильницький кошмар, що охопив країну, знищення ідеєності революції — інтелігенції теми, кому до вподоби були гасла — марксове «експропріація експропріаторів» та Троцького і ленінське «грабуй награване», економічні догми і лицемірство, демагогію і безправ'я, заперечення істини й переслідування правди).

⁷ Див.: Ленін В. І. Постанова про утворення робітничого і селянського уряду: Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. // Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 26—27.

* Протягом кількох десятиріч жодний представник партійного керівництва країни не ставив під сумнів необхідність розгону Установчих зборів. Лише М. С. Горбачов, виступаючи у лютому 1991 р. в Мінську, інтерпретував цю подію не так однозначно, як його попередники, і додав, що будь-яка спроба насильственного захоплення влади майже неминуче призводить до розв'язання громадянської війни.

** На жаль, і нині чимало причетних до вищих ешелонів влади осіб вважають за можливе вирішувати національні й соціальні проблеми, а також питання поліпшення добробуту народу з допомогою зброї, силового тиску.

ло багатьох обіцянками ліквідувати будь-яку соціальну несправедливість. Проте антигуманні ідеї насильства, проголошені повивальною бабкою історії, значно зменшують привабливість інших його складових частин, багато в чому деформують практичні кроки по його втіленню в життя. Саме про це попереджали кращі уми минулого, слушно вважаючи, що невідготовленість народу до сприйняття свободи, недостатність його виховання — в соціальному і культурному плані — може призвести до встановлення тиранії. Про це писали й сучасники більшовиків — представники інших політичних партій, ідеологи російської демократії. Вони припускали, що жовтневий переворот в умовах Росії може призвести до розв'язання взаємознищувальної громадянської війни, встановлення найжорстокішої диктатури і появи нового самодержця, деспотизм і злочинна політика якого значно перевершать діяння поваленого у лютому 1917 р. царату.

Це наочно стало помітним протягом багатьох десятиріч після здійснення жовтневого перевороту, під час якого більшовики силою захопили владу в країні. А влада, завойована силою, може утримуватися тільки насильницьким способом. Для цього вожді революції, здійсненої в Росії, що була досить демократичною державою, встановили диктатуру, яку Ленін визначав «...як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁸.

У ході здійснення революції в Росії було проголошено встановлення політичного панування пролетаріату, тобто його диктатура. Зміцненню її в умовах громадянської війни сприяла політика воєнного комунізму, суть якої полягала в націоналізації приватного сектора, примусово-обов'язковому здаванні селянами державі всіх надлишків сільськогосподарських продуктів, загальній трудовій повинності, централізації керівництва всіма сферами життя, передусім виробництвом і розподілом продукції, зрівняльній оплаті праці та ін. Отже, розвиток суспільства відбувався шляхом політичного і соціально-економічного насильства, що, зрештою, привів його в глухий кут, який визначався керівництвом нині розпущеної Комуністичної партії як соціалістичний вибір народу.

Встановлення диктатури пролетаріату (насправді ж партійно-державної верхівки) одразу призвело до масового фізичного знищення людей, насамперед цілих верств правлячих класів, а також тих, хто працював у дореволюційних органах влади, хто керував різними сферами економічного, соціального та духовного життя. Разом із заводами та їх власниками були знищені організатори промисловості, а з поміщицькими маєтками — ті, хто забезпечував функціонування висококультурної системи сільськогосподарського виробництва. Тоді загинуло чимало справжніх сільських хазяїв.

На рахунок диктатури пролетаріату (точніше — диктатури більшовицьких лідерів) слід віднести й знищення багатьох членів царської сім'ї, у тому числі дітей, безпідставні розстріли численних представників російського суспільства, зокрема тих, що одягнули офіцерські шинелі, працівників науки і культури, людей непростарського походження. До речі, в той час деякі білі генерали відмінили нагородження солдатів та офіцерів за участь у братовбивчій війні, більшовицька ж влада, навпаки, нагороджувала орденами воїнів Червоної Армії за знищення своїх співвітчизників.

Переслідувань не уникли й служителі церкви та віруючі. Деяких осіб духовного звання знищували на місці, інших — направляли до таборів Півночі та Сходу країни. Було конфісковано майже все цінне церковне начиння, закрито, а частково згодом й зруйновано чимало

⁸ Ленін В. І. До історії питання про диктатуру // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 364.

храмів. В атеїстичному запамороченні ламали й розграбовували все, що належало церквам, синагогам, мечетям, монастирям.

Вже в роки громадянської війни багато представників радянських органів різних рангів — від вищого керівництва до нижчої ланки — використовували позасудові методи насильства. Ігноруючи елементарну законність, вони розстрілювали не тільки явних чи вигаданих противників нового ладу, а й людей, які лояльно ставилися до Радянської влади або навіть захищали її зі зброєю в руках. Отже, демократичні засади, закон підмінялися свавіллям, що, однак, сприймалося багатьма як природний хід подій, не викликало почуття протесту. Лише одиниці, насамперед представники культурних, освічених верств населення, непримиренно ставилися до нехтування демократичних норм і на смілювалися відкрито називати речі своїми іменами, що значно ускладнювало їх життя.

Жорстокість і беззаконня, фізичні розправи, необхідність здійснення яких пояснювалася так званою класовою доцільністю, навряд чи можна виправдати прагненням революції захистити себе. Необмежені права для знущання над людьми нерідко надавалися псевдореволюційним елементам, кар'єристам, а інколи просто мерзотникам. Розстріляти людину, не замислюючись над причинами і наслідками своїх вчинків, було для багатьох наділених такою владою звичайною, буденною справою. Згадаймо хоча б дії численних місцевих працівників Надзвичайної комісії (ЧК) — органу, який мав знешкоджувати контрреволюціонерів і віддавати їх до суду. Насправді ж співробітники ЧК нерідко розстрілювали людей без суду і слідства. Подібні непоодинокі факти зумовлювалися тим, що в згаданій комісії поряд з чесними людьми, хоч нерідко некомпетентними у правоохоронній роботі, працювала значна кількість випадкових осіб, тих, хто шукав тут вигоду й своєю поведінкою та діями дискредитував зусилля, спрямовані на захист революції.

Чимало співробітників ЧК безчинствувало всюди, де в роки громадянської війни встановлювалася Радянська влада. В останні роки з'являється все більше інформації про тогочасні їх діяння. Зокрема, в 1920 р. про безпідставні розстріли на Україні писав А. В. Луначарському видатний письменник-гуманіст В. Г. Короленко, який жив тоді у Полтаві. Крім того, можна скласти цілу хроніку страхітливих розправ над людьми в різних місцях республіки. Саме про це писав у червні 1919 р. В. І. Ленін члену колегії ВЧК М. І. Лацісу. За твердженням кількох найвидатніших чекістів, повідомляв він, «... на Україні Чека завдала величезної шкоди, будучи створені *надто рано* і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися»⁹.

Розуміючи мерзенну суть терору, масових убивств неугодних новій владі людей, усвідомлюючи всю жахливість учиненого, В. І. Ленін прагнув затушувати причетність — і свою, і вищого керівництва країни — до безглузвих розстрілів, зокрема царської сім'ї, а також людини світової слави й визнання адмірала О. В. Колчака* і багатьох інших видатних діячів. Але, якщо перегорнути сторінки ленінських праць, написаних у перші роки після Жовтневого повстання, в яких відображено розпорядчу діяльність Голови Раднаркому, або його листи й записки, то там часто зустрічаються слова «заарештувати», «розстріляти», «провести масовий терор», «придушити нещадно», «нещадно розправитися». Це стосувалося проведення хлібозаготівель, тобто примусового вилучення у селян хліба, боротьби з куркульським бандитизмом, по суті з селянами, які відстоювали свої права і свободу тощо.

Там же В. І. Ленін вимагав створювати трійки для нещадної розправи з білогвардійцями, наказував підозрюваних кидати до концен-

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 50. — С. 338.

* Відповідний ленінський документ опублікувало Іркутське обласне управління КДБ (Комсомольская правда. — 1991. — 7 февр.).

траційних таборів, відкритих поза тим чи іншим містом¹⁰, проводити масові терористичні акції проти куркулів, попів та білогвардійців і наголошував, що обов'язок комуністів нещадно придушувати опір експлуататорських елементів села і конфіскувати весь хліб повстанців¹¹.

Численні заклики до насильницьких дій як всередині країни, так і на міжнародній арені проти суверенних держав містяться також у багатьох неопублікованих документах Леніна, які стосуються його конкретної політичної діяльності. Таким чином політика воєнного комунізму втілювалася в життя.

Тому не дивно, що III з'їзд Рад Махновського району, який відбувся 10 квітня 1919 р. в Гуляйполі, прийняв резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «...Нинішня ситуація на Україні і Великоросії характеризується захопленням політичної влади комуністами-більшовиками, які не спиняться ні перед чим для утримання і зміцнення своєї державної влади...»¹²

Дійсно, з цією метою набирала обертів кривава м'ясорубка — арешти, конфіскації майна, система заложників, яка породила масові розстріли невинних людей та переслідування інакомислячих, насильницька депортація з країни кращих умів суспільства і т. п.

Червоний терор поширювався не тільки на представників правлячих класів за царату, прибічників буржуазного ладу, людей освічених. Більшовицька влада була безжалісна навіть до своїх учасників союзників по революційній боротьбі, товаришів по царських тюрмах, заслання та каторзі — і до тих, хто став на шлях співробітництва з нею, і до тих, хто не визнавав диктатури пролетаріату.

У той же час есери, меншовики, представники інших соціалістичних партій, які мали досвід підпільної роботи, пройшли царські в'язниці, навіть не планували чинити будь-який опір новій владі чи організовувати виступи проти масового насильства. Вони слухняно схилили голови, безмовно спостерігали за становленням тоталітаризму й спокійно чекали, поки їх усіх знищать поодинокі. Що, зрештою, й сталося.

Дотримуватися такої позиції їх змусив страх, який охоплював усе ширші кола суспільства. Саме за таких умов можна було все, що робилося, подавати народу як побудову нового суспільно-політичного ладу. Однак численні заходи, здійснювані керівними колами країни і повністю залежними від них партійними і державними /правителями республік, нагадували спробу врятувати від розпаду Російську імперію і подати її суспільству під новим — марксистським — ідеологічним прикриттям і новою — комуністичною — назвою. Першим кроком на цьому шляху було укладення договору про утворення СРСР, який значною мірою означав крах надій на демократизацію і відкрив можливість для встановлення в країні тоталітарного режиму.

Це був шлях у безвихідь, величезний, світового масштабу експеримент над мільйонними масами, який силою започаткували більшовики. Диктатура, встановлена після жовтневого перевороту, означала присвоєння ними права ламати життя мільйонам, руйнувати народний побут, сім'ї, релігію, національні святині, традиції, права і свободи станів, устої приватної і особистої власності тощо. Все це називалося протягти соціалізм у повсякденне життя¹³.

В процесі експерименту репресивні заходи застосовувалися і щодо представників різних груп інтелігенції, робітників і селян, партійних,

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 143, 144. До речі, Ленін був ініціатором створення першого великого політичного табору на Соловках. Взагалі концтабори для внутрішніх ворогів (як правило, уязних) — це винахід не фашистів, а більшовиків.

¹¹ Див.: Там же.— С. 156.

¹² Комсомольская правда.— 1991.— 20 марта.

¹³ Див.: Ленін В. І. Промова на пленумі Московської Ради // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 295

радянських і господарських працівників. При цьому фізичне знищення починалося з партійно-державної верхівки. Якщо безпосередня причина смерті Леніна залишається поки що загадкою, то решту головних дійових осіб революції і перших років мирного будівництва на шляху Сталіна до абсолютної влади він поступово знищив, крім, природно, себе й кількох запопадливих підлесників, які із завзяттям виконували його волю.

Проте з таким становищем погоджувалися не всі партійці. Чимало більшовиків з дореволюційним стажем, яких зараховували до опозиціонерів, прагнули чинити опір переродженню значної частини партійної верхівки, відкрито виступали із заявами, програмами дій, політичними вимогами. Вони обстоювали внутріпартійну демократію, свободу критики, публічне обговорення різних соціально-економічних проблем, що поставали перед країною.

Опозиція виступала проти присвоєння керівною верхівкою права говорити і діяти від імені партії, проти розуміння партійної дисципліни як неухильного виконання будь-яких вказівок впливових осіб апарату, не погоджувалася з тією системою в партії, на якій трималася сталінська група, незамінністю партійних чиновників, бюрократичними перекрученнями державного устрою тощо.

Сталін та його поплічники звинувачували опозицію у намаганні розколоти партію шляхом створення фракцій, хоч, по суті, вони самі створили яскраво виражену фракцію. Заяви і протести опозиції ігнорувалися або відхилялися, їй заборонялося висловлювати свої думки, свою точку зору. А з середини 20-х років дискусії в партії були зовсім заборонені.

Поступово наклепи на опозицію набирали дедалі більшої гостроти й нехитрості. Зокрема, її звинувачували у використанні фінансової підтримки зовнішніх сил і, отже, виконанні ролі платних агентів імперіалізму. У боротьбі з нею Сталіна підтримували різні висувачі, які розраховували таким чином одержати підвищення по службі. При цьому ставка робилася і на недостатньо свідомих рядових комуністів, які прагнули мати шматок хліба, на спеціально підготовлених доповідачів та тих, хто в аудиторіях починав улюлюкати, свистіти, тупотіти ногами під час виступів неугодних їм ораторів*, а інколи й насильно стягували їх з трибун, застосовували до них інші хуліганські вчинки. Саме ці категорії людей нерідко використовували партійні чистки як інструмент помсти.

Незабаром за участю ДПУ, яке було підключено до внутріпартійної боротьби, сталінська група позбавилася від опозиції і фізично. Одних розстріляли, інших кинули животіти до таборів. Все це зумовило появу в суспільстві почуттів лютої злоби й смертельної ворожнечі**. Все це свідчило, що більшовики, точніше їх керівні кола, по суті, не мали широкої соціальної бази. Невипадково репресії застосовувалися проти всіх без винятку суспільних груп чи верств — і «своїх», і «ворожих». Та й сам Ленін у 1918 р. визнавав, що «ми можемо розраховувати тільки на свідомих робітників...», яких тоді в Росії було небагато¹⁴.

З кінця 20-х років довга череда масового насильства тривала май-

* До речі, на I з'їзді народних депутатів СРСР (1990 р.) агресивно-слухняна комуністична більшість також використовувала подібні методи під час виступів А. Д. Сахарова та інших прогресивних депутатів.

** Вищеназвані факти стали відомими в результаті опублікування листів, заяв і протестів багатьох партійців 20-х років у 4-х томному виданні «Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923—1927». Ступінь довіри до опублікованих матеріалів зумовлюється позицією партапарату в період брежнєвщини, його розправами з будь-яким інакомисленням і наявністю багатьох послужливих доброзичливців — донощиків.

¹⁴ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді комісарів праці. 22 травня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 348.

же без перерв кілька десятиріч. Почалася вона з селянства, у якого нібито з метою здійснення соціалістичних перетворень на селі стали примусово відбирати землю. Для цього було здійснено колективізацію — насильницьке усуспільнення нажитого важкою працею, відчуження селянина від землі — годувальниці, а також розкуркулювання — фізичне і моральне знищення сотень тисяч справжніх сільських господарів. Внаслідок проведення цих антидемократичних актів, а також штучно організованого голодомору 1932—1933 рр. загинули мільйони селян. У тих, що залишилися живими, було вбито хліборобський талант, їм уготовані тривалі поневіряння, а саме село зазнало відчутного соціально-економічного розорення.

Так Сталін розправився з цілою соціальною верствою людей, які володіли землею, отже, становили загрозу його деспотичним устремлінням. Проте найбільше непокоїла вождя позиція інтелігенції, передусім тих її представників, які не сприймали насилля та кривавої вакханалії. Тому в умовах сталінщини цю верству населення чекало лише одне — фізичне знищення чи моральне цькування. До того ж і перше, і друге здійснювалося єзуїтськими методами. Використовуючи низькі інстинкти натовпу, Сталін спрямовував їх проти інтелігенції і закликав до цього народ.

Майже одночасно з розправою над селянством органи Радянської влади вдалися до погрому в науці, спрямованого насамперед на знищення кадрів учених дореволюційної генерації. Ці акти безпідставного насильства та сваволі здійснювалися руками співробітників ДПУ за добровільною участю і допомогою (шляхом написання доносів) колег по роботі тих, на кого за рознарядкою каральних органів випадала доля вважатися шпигуном чи диверсантом, ідеологічним ворогом чи шкідником виробництва. Фізичне або моральне знищення невинних людей обов'язково обставлялося штучно організованою підтримкою широких верств населення.

Зокрема, у 1928 р. було сфабриковано так звану «шахтинську справу», за якою група інженерно-технічних працівників Донбасу необгрунтовано звинувачувалася в тому, що виконувала вказівки міжнародного капіталу й готувала повалення Радянської влади. В результаті 50 чол. було засуджено до розстрілу або до тривалих строків тюремного ув'язнення, а незабаром заарештовано ще не менш як 2 тис. спеціалістів, нібито також причетних до ворожої діяльності. Ці репресії були використані для того, щоб всі прорахунки й упущення керівництва партії та держави при проведенні індустріалізації, загалом в економічній політиці пояснити шкідницькою діяльністю буржуазних спеціалістів.

У 1930 р. репресій зазнала чергова велика група інтелігенції — учасники процесу так званої «Спілки визволення України» (СВУ). Головним обвинуваченим на ньому був віце-президент Всеукраїнської Академії наук С. О. Єфремов. Судили не контрреволюціонерів-націоналістів, як твердили режисери процесу з ДПУ, а інтелектуальну частку українського народу. Кожен з 45 засуджених одержав певний строк тюремного ув'язнення чи заслання. Проте одного цього виroku сталінський верхівці здалося недостатньо. Через кілька років чимало вже засуджених, а також сотні нових начебто виявлених учасників СВУ було розстріляно або одержало додаткові строки ув'язнення.

Слідом за СВУ було «викрито» ще одну «ворожу» організацію — так званий «Український національний центр» та його структурний підрозділ — «Українську військову організацію» (УВО). До них ДПУ включило всіх визначних представників старої української інтелігенції, які не проходили на попередніх судових процесах. Серед них опинився і всесвітньо відомий історик, академік М. С. Грушевський. Таким чином сталіністи планомірно винищували найбільш освічену частину нації, розум і цвіт народу.

Ця вакханалія насильства продовжувалася і в наступні роки, коли фізично й морально знищувалися науковці і письменники, світогляд яких формувався ще до революції, а також висуванці часів Радянської влади та комуністи з дореволюційним партійним стажем.

Пошуки вигаданих проявів націоналізму та інших збочень у художній творчості й науці ставали одним з найголовніших завдань партійного керівництва республіки, яке виступало організатором і натхненником різних викривальних кампаній. В унісон з ним багато письменників безпідставно таврували ганьбою один одного, займалися залякуванням, очорнительством творчості та ідейних засад своїх колег, особливо тих, чиї мистецькі здобутки сягали літературних висот.

Саме тоді набувало поширення доносителство, яке офіційно заохочувалося вищими партійними інстанціями й пишно розквітло в наступні десятиліття. Страх за власне благополуччя і життя змушував багатьох учених, артистів, зокрема й відомих, публічно виступати із закликами «розстріляти як собак» тих, кого органи НКВС, особисто Сталін оголошували «ворогами народу», шпигунами, диверсантами, зрадниками Батьківщини.

Залишається нерозгаданим феномен поведінки людей, у яких все більше відбирали права (при пропагандистському галасі про їх розширення), ігнорували їх потреби й запити, підпорядковували їх волю і саме існування, як правило, корпоративним інтересам керівної верхівки суспільства і водночас фізично і морально знущалися над ними. І все це відбувалося при публічному захопленому схваленні такої політики значною частиною населення.

Можливо, така поведінка людей пояснювалася тим, що після жовтневого перевороту до влади прийшли особи, які раніше не мали нічого або майже ніякого майна, і почали силою відбирати його у володарів, тобто здійснювати, за Марксом, експропріацію експропріаторів. Це був процес відчуження власності. Значна частина населення була ним задоволена і мовчала або схвалювала його, навіть коли це коштувало життя і свободи багатьох людей.

Розгадка цього феномену ускладнюється внаслідок того, що подібні процеси відбувалися як при зародженні й утвердженні сталінізму в нашій країні з недостатнім рівнем культури, так і у висококультурній Німеччині при зародженні й розвитку нацизму. Навіть неозброєним оком і там, і тут було видно зловживання владою, але мало хто наслідювався висловити щодо цього свої сумніви. Навпаки, основна маса народу немовби освящала, благословляла ігрища в демократію, які проводила правляча партійно-державна еліта: у нас — диктатура бюрократії, в Німеччині — фашизм. Є й інші спільні складові для цих двох режимів. Зокрема, першими жертвами Сталіна, як і Гітлера, стали їх товариші по партії. Політика цих двох найвідоміших злочинців усіх часів і народів у 30-ті роки робилася руками по лікоть у крові, хоча безперечний пріоритет залишався за Сталіним.

Про це свідчили й жертви, яких зазнав український народ від цілеспрямовано організованого голоду 1932—1933 рр. На Україні, з якої силоміць вивезли все зерно, вимирали цілі сім'ї і навіть села. До мільйонів загиблих від голодомору слід додати й десятки тисяч сільських і районних активістів, розстріляних за те, що не забезпечили виконання грабіжницьких планів державних хлібозаготівель.

Отже, справжньою причиною голоду 1932—1933 рр. був свавільний економічний визиск українського народу центральною владою, здійснений за згодою правителів республіки. Коли світ дізнався про страшенне лихо в УРСР, громадськість багатьох країн вирішила надати продовольчу і фінансову допомогу трудящим республіки. Однак офіційні кола «робітничо-селянської держави» заявляли, що повідомлення про голод на Україні є «провокаціями міжнародного імперіалізму», і заборонили приймати таку допомогу. Внаслідок штучно викликаного

голодомору було знищено не тільки значну частину нації, а й певною мірою підрубано генетичний корінь українського народу.

Досвід масового знищення людей шляхом штучного голоду було використано для прискорення політичних репресій. Вище партійне і державне керівництво замість громіздких показових судових процесів виробило спрощений і прискорений варіант розгляду фабрикованих слідчих справ. Для цього створювалися позасудові органи — так звані особливі наради, колегії ОДПУ, «трійки» тощо, які за зачиненими дверима зачитували в'язням заздалегідь підготовлений обвинувальний висновок і тут же оголошували вирок. Першими на Україні у такий спосіб було звинувачено в участі в УВО у березні 1934 р. дев'ять осіб, з яких вісім — було розстріляно, у тому числі письменників О. Досвітнього і С. Пилипенка, а О. Вишні розстріл було замінено десятима роками концтаборів.

Й надалі більшовицьке керівництво зміцнювало свою владу шляхом наростання насильства і нагнітання страху. Проте безпідставні репресії кінця 20-х — початку 30-х років були лише своєрідною прелюдією до 1937 р., який залишився у пам'яті народу як трагічний символ жаклих злочинів.

Особливо масовими і жорстокими стали репресії після вбивства С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. Через кілька днів після цього злочинного акту виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР на засіданні в Києві розглянула сфальсифіковану справу неіснуючого «Об'єднання українських націоналістів». 14 її учасників було розстріляно, серед них — письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, Д. Фальківський, А. Крушельницький та обидва його сини — Іван і Тарас. Решта (23 чол.) засуджені до різних строків ув'язнення у концтаборах. У березні 1935 р. позасудові органи розглянули справу членів міфічного «Центру боротьбистської організації», а у лютому 1936 р. — членів вигаданої терористичної організації. Серед засуджених, значну частину яких згодом розстріляли, також було чимало письменників і митців: П. Панченко, М. Вороний, В. Вражливий, Г. Еп'к, М. Зеров, О. Ковінька, Л. Ковалів, М. Куліш, М. Любченко, Г. Майфет, А. Панив, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Полішук, П. Филипович, В. Штангей та ін. Цей перелік імен, а також сфальсифікованих працівниками НКВС різних «комітетів» і «центрів», «блоків» і «спілок» можна значно продовжити.

Арешти, розстріли, заслання стали чи не найголовнішою характерною рисою суспільно-політичного життя на Україні. Було розгромлено Центральний Комітет, обраний на XIII з'їзді Компартії України в 1937 р. З 62 його членів було необгрунтовано звинувачено у ворожій діяльності 55. З 11 членів Політбюро, обраних на Пленумі ЦК після з'їзду, загинуло у катівнях 10, з 5 кандидатів у члени Політбюро — 4. Репресовано всіх членів Оргбюро. Було звільнено з роботи і репресовано багато комсомольських працівників України, а сам ЦК ЛКСМУ зазнав розгрому двічі. Нищівного удару було завдано військовим кадрам, у тому числі Київського та Харківського округів.

Жертвами цих розправ стали й ті, хто активно прагнув показати себе вірним прибічником сталінської системи, й ті, хто сам брав участь у шельмуванні та репресіях, — партійні і радянські діячі, члени ЦК партії, ленінські соратники — колишні в'язні царських казематів, вчені, маршали, наркоми, письменники, митці, вчителі, інженерно-технічні працівники, дореволюційна інтелігенція і спеціалісти молодшої генерації, робітники і селяни.

І це за умови, коли у прийнятій в грудні 1936 р. Конституції СРСР, а в січні 1937 р. — Конституції УРСР вже не було статей про обмеження прав окремих категорій населення. Навпаки, ними гарантувалися істотне розширення прав і свобод громадян, недоторканність особи і житла, таємниця листування тощо. Проте ні Конституція Української РСР,

ні Конституція СРСР насправді не забезпечували справжньої демократизації суспільства, адже переважна більшість дорослого населення не брала реальної участі в державних і громадських справах. Демократичному характеру окремих статей Конституції не відповідала реальна практика сталінського тоталітаризму.

Тоді ж шляхом здійснення штучних територіальних змін сталінізм — як вияв імперської політики — продовжував закладати основи майбутніх національно-державних та політичних конфліктів і непорозумінь. Зокрема, маємо на увазі включення до складу України — зовсім для неї несподіване — Північної Буковини та частини Бессарабії, яка в 1940 р. була відторгнута від Румунії. Водночас — і також без з'ясування позиції України — з її складу було вилучено Молдавську автономну радянську республіку й приєднано її до новоствореної Молдавської РСР.

Українському народові залишалося тільки «вітати» подібні акції та дякувати «мудрішому з мудрих» за батьківське піклування про інтереси трудящих й підтримувати партійно-державне керівництво республіки, яке ніколи не наважувалося відстоювати справжні — а не офіційно проголошувані — народні інтереси, прагнення й устремління і слухняно штампувало прийняття усіх директив, що надходили з Москви.

Сталінщина знаходила вияв також на землях, що ввійшли до складу країни в результаті таємного зговору Сталіна з Гітлером, — на Західній Україні і Західній Білорусії, в Прибалтиці і Бессарабії. Поряд з прогресивними соціально-економічними і культурними заходами, що здійснювалися на цих територіях, тут вже звичними на сході жорстокими адміністративно-командними методами проводилася уніфікація державного ладу й управління. В процесі насильственої колективізації у селян відбирали землю, нівечили садиби, рушили споконвічні традиції, звичний спосіб життя. Насаджувалися підозрілість, донощительство, терор. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами і депортацією багатьох людей.

Зокрема, у тюрмах «визволеної» Галичини було замучено десятки тисяч в'язнів, понад мільйон чоловік виселено на Крайню Північ та в інші віддалені місцевості країни. Отже, населення Західної України одразу на власному досвіді відчуло результати підступної сталінсько-гітлерівської змови і переконалося, що гасло «Свобода українському народу!» — це, насправді, гноблення гірше порівняно з тим, якого воно зазнавало за Польщі.

Таким чином, протягом короткого відрізка часу було фізично і морально знищено мільйони людей. Тільки холера і чума в давні часи могли призвести до подібних наслідків. Біда прийшла на Україну майже в кожний дім і поширювалася під блюзнірські гасла на зразок «жити стало краще, жити стало веселіше».

Для ізоляції «ворогів народу», різних «шпигунів» і «диверсантів», утримування народних мас під контролем у країні було створено архіпелаг ГУЛАГ — широку мережу концтаборів, яка поглинула мільйони людей. Вони були не тільки місцем ув'язнення, а й зосередження найтяжчої роботи. Там концентрувалася дарава робоча сила, яка у вкрай несприятливих кліматичних і жалюгідних побутових умовах безплатно створювала значні матеріальні цінності. Отже, у таборах ГУЛАГу виник і тривалий час існував практично рабовласницький уклад економіки, тобто рабовласництво співіснувало з фальшивими соціалістичними гаслами.

Внаслідок сталінських репресій мільйони людей були насильно відторгнуті від суспільства, що надзвичайно збіднило інтелектуальний потенціал нації. Вони понівечили долю членів їх сімей — дружин (чоловіків), дітей, на яких було поставлено тавро «членів сімей ворогів народу» з усіма негативними наслідками, які з цього випливали.

Насильствені розправи не тільки позбавили волі чи життя значну кількість людей. Вони розтлівали тих, кого обминула така трагічна доля. У свідомості багатьох гинули авторитети, віра, меркли світлі ідеали і, навпаки, заохочувалися негідні діяння. Набула поширення система доносів та наклепницьких заяв. Обмовляли чесних людей, нерідко своїх друзів, колег по роботі. Чимало людей байдуже сприймали те, як ішли на смерть їх співвітчизники. Більше того, у колективних та індивідуальних листах чи усних виступах звучали вимоги стратити тих, ким ще вчора пишалися, кому вірили.

Це, в свою чергу, свідчило, що у багатьох людей — якщо не цілого покоління — виробилася рабська свідомість, знівечена загальнолюдська мораль, хоч вони й не усвідомлювали цього, навпаки, пишалися своєю життєвою позицією, не розуміючи, що їх долею грали правителі, котрих гідне було тогочасне суспільство.

Становлять інтерес психологічні та розумові характеристики і службова діяльність багатьох працівників каральних органів. Здавалося б, звичайні радянські люди. Але частина їх у слідчих чи прокурорських кабінетах безпідставно виносила нічим не обґрунтовані суворі вироки. Інша — з незбагненною легкістю безтямно і безкарно нищила невинних у тюрмах і таборах.

Кинувши за ґрати чи колючий дріт чергові жертви, що саме по собі вже означало їх життєвий крах, вони й там продовжували глузливо знущатися над нещасними. Нормальній людині важко навіть уявити жахливість фізичних і моральних катувань, яких зазнавали в'язні у місцях позбавлення волі, де панувала тупа нікчемність.

Отже, байдужість і жорстоке ставлення до долі людини, започатковані ще в період революції і громадянської війни, протягом 20—30-х років набували все потворніших форм, роз'єднували людей, викликали у них почуття страху і ненависті. Мільйони чоловіків і жінок ставали жертвами чийось садистських нахилів, які видавалися за службову заповідливість. Здоровий глузд відмовляється сприйняти ті жахливі, інквізиторські злодіяння.

Це було, по суті, продовження громадянської війни проти власного народу; жертвами якої стали десятки мільйонів людей, розстріляні або кинуті у концтабори за вироками особливих нарад, «трійок» тощо. Однак на порозі вже стояла загроза виникнення нової війни з небезпечним і сильним противником, який намагався використати помилки і прорахунки радянського керівництва, насамперед Сталіна. Гітлер знав про жахливі наслідки погрому кваліфікованих кадрів, знищення цвіту нації. Саме така цілеспрямована стерилізація народного інтелекту не в останню чергу зумовила рішення фюрера здійснити напад на нашу країну і навіть істотно вплинула на визначення його строків.

Один з найближчих поплічників фюрера — Геббельс у своєму щоденникові ще 29 грудня 1939 р. занотував, що більшовизм знищив у Росії західноєвропейську керівну верству, яка була спроможною зробити цей гігантський колос здатним до дії. Безперечно, фашисти враховували наслідки обезглавлення радянського суспільства взагалі і Червоної Армії зокрема. Недаремно, неначе прагнучи переконати себе у легкій перемозі, той же Геббельс кілька разів записав, що російська армія великої цінності поки що не має, констатує навіть її катастрофічний стан, недосвідчене командування і ще гірше оснащення та озброєння¹⁵.

До таких сумних наслідків для нашої країни призвела насильницька політика більшовиків напередодні смертельних випробувань, які випали на її долю в 1941—1945 рр.

(Закінчення буде)

¹⁵ Огонек.— 1991.— № 32.— С. 12.

Одержано 17.09.91

В статье рассматривается марксистско-ленинское отношение к насильственным действиям в политике, анализируется использование руководящими кругами Коммунистической партии насилия как главного аргумента своей политики в отношении зажиточных слоев населения, коллег по революционной борьбе, а главное — значительной части коммунистов и миллионных масс сограждан. Акцентируется внимание на постепенном возрастании сопротивления насилию, всезапрещению, ограничению прав и свобод человека.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті закінчується розповідь про хвилю репресій, що прокотилася по Україні після вбивства С. М. Кірова. Автор торкається «справи боротьбистів», у яку, зокрема, були втягнуті відомі українські літератори.

Вже 2 грудня 1934 р. на Пленумі Київської міськради П. П. Постишев закликав: «Ще більше пильності, товариші робітники, більшовики, комсомольці! Хай ще сильніше палає класова ненависть і непримирність до наших ворогів! Хай ще невтомніше палає наша творча енергія, наша безмежна відданість партії більшовиків, великому Сталіну!»¹.

Одним з найперших наочних виявів «класової ненависті і непримирності» стало викриття так званого «об'єднання українських націоналістів» — організації, що начебто мала на меті повалення Радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, шкідництва та диверсій. 18 грудня 1934 р. газети сповістили, що 13—15 грудня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР в Києві під головуванням В. В. Ульяріха розглянула справи 37 осіб. Згідно повідомлення, «суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СРСР через Польщу, а частина — через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УРСР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати»².

Викриття і суд над учасниками цієї групи «терористів», як і над учасниками ленінградської і московської груп, повинні були підтверджувати версію про наявність широкомасштабного антирадянського підпілля. До розстрілу в Києві засудили: Р. Ф. Сказинського, І. А. Крушельницького, Т. А. Крушельницького, М. М. Лебединця, Р. І. Шевченка, А. Ю. Карабута, П. Й. Сидорова, Г. М. Косинку-Стрільця, Д. Н. Фальківського, М. Г. Оксамита, О. Г. Щербину, І. П. Терещенка, К. С. Буревія, О. Ф. Влизька, Є. К. Дмитрієва, А. А. Богдановича, П. І. Бутузова, В. В. П'ятницю, Я. П. Блаченка, Д. Й. Полевого, І. О. Коптяра, П. М. Борецького, Л. І. Лук'янова, К. І. Півненка, Г. М. Про-

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11.

¹ Незабутній Кіров // Більшовик України.— 1934.— № 10—11.— С. 13.

² Вироки військової колегії Найвищого суду Союзу РСР в м. Києві в справах про терористів-білогвардійців // Більшовик.— 1934.— 18 грудня.